

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 30.11.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛБІЛІМІ-ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІРӘСІЛОВ Е.Қ., ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н., ЖУНИСОВА Ж.Ә.	Қуғын-сүргін (репрессия) тақырыбына қатысты терминдердің мазмұндық, құрылымдық ерекшеліктері7
БЕГИМОВА Г.А., БАЙБОСЫН Ә.М.	Абай облысындағы түр-түс мәнді топонимдер 17
BISMILDINA D., KAMIEVAG., SANDYBAYEVA A.T.	History of television language research in kazakh linguistics 25
КЕНЖАЛИНҚ.К., БАЛТАБАЙ Д.Ә.	Кірме сөздердің семантикалық сипаты («шежіре-и теракиме» еңбегі негізінде) 37
СЕРКЕБАЕВА Г.Ы., БОРАНБАЕВ С.Р.	«Кодекс куманикус» қолжазбасындағы үстеулердің лексика-грамматикалық сипаты 47
ТАУБАЛДИЕВ М.Е., ҚҰЛМАНОВ С.	Тіркесті терминдерді аудару мәселелері (Қазақ тележурналистика саласының материалдары негізінде)..... 55
ТҰЯҚБАЕВА Р.Р., АШЕНОВА А.Т., ТОЙБЕКОВА С.Р.	Қазақ тілін үйретуде фольклордың маңызы71
ЧУЛАКОВА З.У., ЖУРАВЛЕВА Е.А.	Принципы и способы формирования имени бренда (на примере наименований казахстанских брендов алкогольной продукции).....81

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М., ҚАСЕН А.Т., СЕЙПУТАНОВА А.Қ.	Қазақ батырлық ертегілеріндегі «ғажайып туу» мотивінің қызметі 90
ЕРЛАНОВА А.Е.	Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық бағыттағы өлеңдерінің поэтикасы..... 102
ЕРСАИНОВА А.Б.	Сәбит Мұқановтың әдеби – ғылыми шығармашылығы110
ЖАМАНКОЗОВА А.Т., ЗАГАТОВА С.Б., ТУСУПБЕКОВА М.Ж.	Эмоциональная рефлексия как опыт эстетического анализа в романе А.Нурманова «Гибель кулана»..... 118
ЖАНБЕРШИЕВА Ұ.Н., ОРАЛОВА Г.С.,	Сыр еліндегі киелі нысандар жайлы аңыздар.....126
ZHAKULAYEV A.M., TAKIROV S.U., SOYLEMEZ O.	Historical discourse and allusion 134
ЖЕТІБАЙ Р.Қ.,	Ж. Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі 147

Г.А. БЕГИМОВА¹

Ә.М. БАЙБОСЫН²

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан ^{1,2}
(E-mail: gukjik_76@mail.ru¹, ali_baibosin@mail.ru²)

АБАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС МӘНДІ ТОПОНИМДЕР

Аңдатпа. Ұлттық танымды, мәдениет пен халықтық дәстүрді, әлеуметтік-саяси өзгерістер мен тарихи көріністі тіл білімінде топонимика саласы толықтай көрсете алады. Топонимика бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді. Ғылыми мақалада сол семантикалық топтың бірі – түр-түс атаулары негізінде жасалған жер-су аттары қарастырылады. Түс атаулары тіл білімінің барлық салаларында кездеседі. Адам баласы қоршаған ортаны танып, қабылдау арқылы тіл білімінде түрлі сөздер, сөз тіркестері, символ сөздер пайда болды. Соның ішінде түр-түстік символдар әр халық тілінде өзгеше мәнге ие. Түр-түс атаулары негізінде жасалған қазақ топонимикасы – атаулар жиынтығы ғана емес, ұлттық танымды көрсететін тілдік бірліктер жүйесі. Себебі, түс атаулары топонимнің құрамында жаңа мағынаны білдіріп, символикалық қасиеттерін көрсетеді. Ғылыми мақалада Абай облысында кездесетін топонимдер, олардың түс атауларымен байланысы сараланды. «Ақ, қара, көк, қоңыр, қызыл» секілді реңктер арқылы жасалған жер-су атауларына семантикалық және тілдік талдау жасалынды. Талдау барысында Ақбайтал, Ақжал, Ақшоқы, Ақтаулы, Көксүңгі, Көкжартас, Қарабастұз, Қарақол секілді топонимдер қарастырылды. Тақырыпқа сәйкес ғалымдардың ғылыми көзқарастары, пікірлері ескерілді. Түс атауларының символдық мәні көрсетілді.

Түйін сөздер: топоним, ақ, қара, көк, қызыл, ономастика, Абай облысы.

Кіріспе. Кез келген ұлттың тілінде белгілі бір тарихи кезеңдерді айқындайтын, сол жерде ұлы тұлғалар дүниеге келіп, олардың игі істеріне куә болған киелі жерлер бар. Сондай жерлердің бірі тарихы тереңде жатқан, әлі де жер-су атауларының сыры ашылмаған өңір – Шығыс Қазақстан облысы. Бұл өңірдегі топонимдер орыс және моңғол тілінен еніп, жаңа мәнге ие болған. Жалпы географиялық атаулардың пайда болуы мен жасалуы адамзат баласын ерте кезден ақ қызықтырған. Тіл білімінде ономастиканың бір саласы топонимика ғылымы географиялық нысандардың аталу себептерін, қашан, қалай жасалғандығын, географиялық ұғымдарды білдіру үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерін қарастырады. Шетелдік және отандық тіл білімінде ономастикалық және топонимикалық зерттеулер бар. Атап айтқанда, А. Бах, Э. Шварц, Х. Вальтер, Т. Витковский, В.А. Никонов, Н.В. Подольская, А.В. Суперанская, Е.М. Мурзаев, В.А. Жучкевич, Е.М. Поспелов, отандық ғалымдар Т. Жанұзақов, А. Әбдірахманов, Б. Бияров, Ғ.Қ. Қоңқашбаев, Е. Қойшыбаев, Ф.Р. Ахметжанова, А. Әлімхан. Г.Б. Мәдиева, Қ. Рысбергенованың ғылыми зерттеулері.

Тіл білімінде топонимикаға байланысты көптеген зерттеулердің ішінде ғалым Т. Жанұзақов ономастика, антропонимика, топонимика салаларын, олардың даму кезеңдерін, этимологиясын, басқа ғылыми пәндермен байланысын, өзіне тән белгілерін, жер-су атауларының фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгеруін зерттеп, топонимика саласының дамуына өз үлесін қосты. Г.Б. Мәдиева, С.К. Иманбердиева секілді ғалымдар ономастика саласына қатысты еңбек жазып, топонимикаға мынандай анықтама береді: «топонимдер – табиғи немесе адам жасаған нысандар атауынан тұра-

тын жалқы есім. Топонимдердің гидроним, урбаноним, ойконим, ороним, спелеоним, хороним, агрооним, комоним, астионим және т.б. түрлері бар», – деп көрсетеді [1,62]. Топонимика мен этимология ғылымдарының байланысы, нысан атауларының шығу төркіні жайлы А. Әбдірахманов өзінің «Топонимика және этимология» атты еңбегінде жан-жақты зерттейді. Ғалым көне түркі,

Алтай дәуірлеріндегі топонимдерді, көне қазақ атауларды, басқа тілден енген (орыс, иран, араб, моңғол, т.б.) атауларға тоқталады [2, 3].

Жер-су атауларын зерттейтін топонимиканы осы күнге дейін басқа ғылым салаларымен байланысын (тарих, география, этимология және т.б.), халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде (аңыз, ертегі, мифологияда) зерттеп, олардың құрылысы мен жасалу жолына байланысты еңбектер жазылды. Алайда жекеленген аймақтарда қолданылып жүрген кейбір нысан атауларының мағынасы күңгірт, сондықтан зерттеу мақаламыздың мақсаты – Шығыс Қазақстан облысындағы (Абай облысы) кей топонимдердің семантикалық мәнін ашу, түс атауларымен байланысты топонимдердің төркінін анықтау, ғылыми болжам жасау.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы жазу барысында тарихи, лингвомәдениеттану, этнолингвистикалық аспектілер негізінде дескриптивті әдісі, яғни сипаттау, типологиялық, талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қоршаған ортада алуан түрлі түстер мен оларға ұқсас реңктер бар. Түс атаулары көне және орта ғасырлық жазба ескерткіштерінде көптеп кездеседі. Себебі, өмір сүру салты ұқсас түркі халықтарының ортақ дүниесі. Тіл білімінде сапалық сын есім ретінде қолданылатын бұл атаулар лексикалық, грамматикалық, этимологиялық тұрғыдан зерттелініп келді. Атап айтсақ, А.Н. Кононов, М. Терентьев, Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев, А.М. Ширалиев, К.М. Мұсаев еңбектерінен олардың грамматикалық ерекшеліктері, Г.И. Рамстедт, М. Ряснен, И.А. Батманов, Ғ. Айдаров, В.В. Радлов, Л.З. Будагов, Э.В. Севортян секілді ғалымдар тілдегі реңктердің этимологиясын тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы зерттеген. Қазақ тіл білімінде, сын есімнің категориясы ретінде А. Байтұрсынов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев сынды ғалымдар қарастырды. Ал оның ауыз әдебиет үлгілерінде қолданылу ерекшеліктері, семантикалық табиғаты, фразеологизмдердің, мақал-мәтелдердің, жер-су атауларының құрамында қолданылуының уәждемесі әлі де қарастырылуда. Ғылыми мақаланың негізгі нысаны – түс атаулары негізінде жасалған топонимдер. Бұл топонимдердің семантикалық ерекшелігін Е. Керімбаев «Атаулар сыры» еңбегінде көрсетеді. Құрамында «ақ, қара, сары, көк, қоңыр, боз» сөздерінің жер, елді мекен атауларында кездесетінді жайлы айтады. Ал Е. Қойшыбаевтың «Қазақстанның жер-су аттары сөздігінде» бұл топонимдердің семантикалық мағынасын ұсынса, «Қазақ шығысының жер-су атаулары» атты еңбекте түс атауларының ономастикада жұмсалу ерекшелігі, яғни географиялық орны, ауыспалы мағыналары мен этимологиясы көрсетіліп, Сарыбел, Сарыарқа, Ақтау, Ақтам, Ақтөбе, Ақсу, Ақжон, Қараертіс, Қараөй, Қаратал, Қараертіс топонимдері қарастырылды.

Тілімізде көптеген топонимдердің жасалуына ақ, көк, қара, қоңыр, ала, бөз, жирен, сары т.б. түс атаулары негіз болады. Көп жағдайда бұл атаулар географиялық нысанның түсін ғана емес, өзге ерекшеліктері мен қасиеттерін айқындайды. Антропоэлектік парадигма негізінде «адам және тіл, адам және этнос, адам мен қоршаған орта (табиғат) т.б. қатынастар туындайды, яғни адам басты орынға шығады, себебі, тұлға қоршаған ортадағы құбылыстарды қабылдап, тілі арқылы әртүрлі мән-мағына үстейді. Мысалы, түс атауларына байланысты қазақ тіліне тән «боз, жирен, құла, ала, торы» сөздері халық танымынан туындаған, тіршілігінен хабар беретін, этнолингвистикалық мәнге ие сөздер. Географиялық атаудың құрамында жаңа мағынаға ие болады.

«Қазақ шығысының жер-су атаулары» еңбегінде топонимдердің семантикалық бөлінісі: этнографиялық, жаратылысқа байланысты (табиғат құбылыстары, фитотопонимдер, зоотопонимдер), тарихи-элеметтік топонимдер және моңғол, орыс тілдерінен енген жер-су атаулары көрсетіледі. Сонымен қатар топонимдердің түс атауларымен байланысы жайлы: «Қазақ тіл білімінде жер-су атауларының құрамында кездесетін түс атаулары дүние бейнесін, батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік тараптарды, жақын-алыс, географиялық нысанның басқа объектіге қатысын білдіреді» – дейді. Ғалымдар топонимдердің құрамындағы түс атауларын нысанның географиялық орналасу ерекшелігімен байланыстырады. Ғалым А.Н. Кононов қытай, иран халықтарында көк және жасыл батысты, қызыл оңтүстікті, қара солтүстікті, сары түсі жер кіндігі (орталықты) білдіреді деген таным бар дейді. Ал түркі халықтарында көк, жасыл түс шығыс тарапты, ақ түс батыс тарапты бейнелейді деп түсінген [3, 36].

Қазақ тілінде жетпіске тарта түр-түс атауы болса, оның отызы негізгі. Қырықтан астамы туынды түрлеріне жатады. Қазақстан аумағында өзен, көл, тау, қырат, ауыл, елді мекен атауларының барлығында «ақ, қара, қоңыр, сары, көк, қызыл» түс атаулары кездеседі. Мысалы, Сарыбел, Сарыарқа, Ақсу, Ақбұлақ, Ақтөбе, Қараой, Қаратал, Көкбастау, Көккөл т.б. Ал біздің зерттеу нысанымыз – Абай облысында кездесетін түр-түс мәнді топонимдер.

«Ақ» түсінің бастапқы мағынасы «Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде» беріледі, қара сөзіне қарама-қарсы, сүттің, айранның түсіндей. Бұл «ақ» сөзінің негізгі, бастапқы мағынасы. Ақ сөзі барлық түркі тілінде кездесіп, ақ\ax\af\а:қ формасында қолданылады. «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» атты еңбекке ақ түсінің он үш түрлі семантикалық мағынасы ұсынылады [5, 62].

Халқымыздың танымында ақ реңкі көшпелі өмір сүру салтына байланысты сүт өнімдеріне қатысты айтылған. Төрт түлікті ерекше қасиетті санап, одан шығатын өнімдерді (сүт, айран, қаймақ, құрт, ірімшік, шұбат, қымызды) «ақ» түсімен алмастырған, бұны «ақ мол болсын, ақтан дәм тат» секілді тіркестерден көруге болады. Себебі, ағы бар үйдің дастарханы мол, үйі берекеге толы деп түсінген. Жалпы ақ түсі қазақ танымында тек жақсы мәнде жұмсалады. Оны тіліміздегі фразеологиялық тіркестерден (*ақ ниет, ақ ауыз, ақ ару, ақ көңіл, ақ неке, ақ отау, ақ түйенің қарны жарылды, ақ періште, ақсемсер, ақ етек, ақ бата*), мақал-мәтелдерден (*аққа зауал жоқ, ұжданы ақтың – жүзі ақ, ағын су арнасын табады, ақ адам орнын табады*), жұмбақтардан (*ортасында ақ көлдің, қара көлге тап болдым, ақ сандығым ашылды, ішінен жібек шашылды*); көруімізге болады. Сонымен қатар «ақ» түсінің этнолингвистикалық сипаты тоқталсақ *ақ алып шығу, ақ байпақ, ақ құйып шығару, ақсарбас мекілді салт-дәстүрлер бар*. «Ақ» түсі тілімізде мынандай семантикалық өріс шеңберінде топтасады: 1. ауыспалы мағынада таза; 2. (эк) мағынасында; 3. әділ, адал; 4. бақыт; 5. қоспасыз; 6. уақытқа байланысты, ұзыққа сөзылған құбылыс (ақ дауыл); 7. күйзелу; 8. қасиетті; 9. тектілікке байланысты; 10. сұлулық; 11. топонимдер құрамында қолданылуы, т.б.

Қазіргі түркі тілдеріндегі топонимдерді салыстырсақ олардың құрамындағы түс атауларының мағыналары бірдей емес. Жер-су атауларының құрамында ғана кездеспей, тұтас топоним орнын басатын түстер бар. Оған мысал ақ түсінің батыс деген ұғымды білдіруіне қатысты Каспий теңізін Ақ теңіз деп атау түркі халықтарында бар. Топонимдер құрамындағы ақ түсі көп жағдайда нақты сол географиялық нысанның түсіне байланысты аталуы мүмкін. Мысалы, тау басында үнемі ақ қар, мұз қатуына байланысты тау «Ақтау» деген атау берілген. Ал Ақсай гидронимі бұл жердегі «ақ» түсі судың түсіне байланысты аталып тұрған жоқсан, таудан аққан су болғаннан кейін қойылып отыр. Сондықтан түс атауларына байланысты топонимдер орналасқан ортаның

фаунасы мен флорасына да байланысты қойылуы мүмкін.

Абай облысында ақ түсіне байланысты Ақшоқы, Ақтаулы, Ақбайтал, Ақжал және т.б. топонимдер бар.

Ақбайтал – Шыңғыс тауының ең биік нүктесі. Түрік-моңғол тілдерінде ақ және байдал сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Этимологиялық сөздіктерде «кең-байтақ, от» мағынасында жұмсалады. Қазақстанда бұл топонимге ұқсас Алабайтал, Байтал оронимдері бар [4, 30].

Ақжал – бұрынғы Семей, Жезғазған облыстарындағы пос. аттары. «Ағарып көрінетін жал» мағынасын береді [4, 31]. Жоғарыда келтірілген мысалдар морфологиялық тұрғыдан сын есім + зат есім бірігуі арқылы жасалған. Сын есім анықтауыштық қызмет атқарып, географиялық атаулардың ерекшелігін көрсетеді.

Ақшоқы – тау (шоқы). Ақ және шоқы сөздерінен жасалған топоним. Ақ тура мағынада түсті білдірсе, шоқы дегеніміз жота, төбе; шоқыт дегеніміз төбешік, қырат, шоқалақ – ойлы-қырлы жер, шоңғал – ірі тас. Бұл сөздердің негізінде «шоқы» сөзі жатыр. Ғалым А.Б. Мақұлбек ш-т-, с-, ц- дыбыстық өзгерістердің болатындығын айтады, ығни «шоқы, төбе» фонесемантикалық варианттар [6, 36]. Ғалым А.М. Малолетко «чоку» сөзі көптеген түркі тілдерде таудың үстіңгі бөлігі мағынасында кездеседі, яғни өзбек тілінде «пик», ұйғыр, маңғол тілдерінде «вершина», қырғыз тілінде «холма» мәнінде қолданылады [7, 166]. Бұл бірлік топонимжасамда белсенді.

Ақтаулы – өңіріндегі тау қырқаларының аты [4, 36]. Бұл топоним екі компонентті: ақ+тау+лы. Ақ сөзінің топонимдердің құрамында көп кездесуінің үш себебін ғалым Б. Бияров көрсетеді: 1) Адамзат баласы алған меңгерген түстер ақ және қара болғандықтан; 2) Сөздің құрамында көп жағдайда «ақ» түсі ажыратылмай тұтас қаралатындықтан; 3) Қазақстан жерінде «ақ» реңкі таулы аймақтарға қатысты болады [8, 159].

Қара және қоңыр сөзіне байланысты топонимдер. Тілімізде тура және ауыспалы мағынада қолданылатын «қара» түсінің мән-мағынасы қазақ халқының түсінігінде тереңде жатыр. Бұл түстің қолданылуы жайында ғалым А.Н. Кононов былай дейді: «1. ірі қара; 2. бейне; 3. халық, жұрт; 4. серік; 5. майсыз, дәмсіз ас; 6. қылмысты адам; 7. қайғы, мұң, өлім; 8. қалың, тығыз; 9. түссіз, қоңырқай; 10. қарапайым; 11. жердің беті; 12. күшті, екпінді; 13. жаяу адам; 14. қасиетті, т.б.

«Қара» ақ түсіне қарама-қарсы сөз, күйе, көмірдің түсіндей [6Т/36]. Ғалым Б. Бияровтың пайымдауынша қара реңкі анықтауыштық қызметті де, басыңқы сыңар құрамында да кездесіп, дөң, шоқы, тау атауларының құрамында кездеседі [8, 170]. А.Н. Кононов қара реңкінің жиырмаға тарта мағынасын ұсынады, соның ішінде топонимдер «үлкен, биік» мәнінде қолданылады деп тұжырым жасайды. Ал ғалым Ә.Т. Қайдаров еңбегінде жер-су атауларында қатысты қара түсін былай бөліп көрсетеді: 1) жердің астынан шығып жатқан су (Қарабұлақ); 2) шөп шықпайтын, қуаң жер (Қарасай); 3) Қалың мәнінде қолданылады, қалың шөп, құмы көп жер (Қаракұм); 4) Биік, төбелі жота (Қаратөбе) [9,86]. Осы семантикалық мағыналарға сәйкес төменгі мысалдарды келтіреміз.

Қазақ танымында, мифологияда қара сөзі жамандықпен қайғы, қасіретпен байланыста қарастырылады. Мысалы, қара күш, қара албасты, т.б. Осы тұрғыдан ғалымдар қара сөзін «қарақ» тұлғасымен бірге қарастырады. М. Қашқари сөздігінде «қарақ – адам көзінің қарашығы» – десе, зертеуші Н. Айтова қарық сөзі екі компоненттен тұрады қар және ық деп тұжырым жасайды. Б. Қыдырбекұлы «қарығу дегеніміз көз ауруы, қарлы далада көп жүргенде болады, көп жағдайда қардың ақтығынан көреді», – дейді [10]. Бұл пікірлерге қатысты «Түр-түс атауларының шығуы туралы» атты мақалада қара сөзі топонимдердің құрамында келіп, бос кеңістікті, бос жерді көрсетеді делінген.

Мысалы: **Қарақашық** – қоныс.

Қарабастұз – суы тартылған көл. Халықтық этимологияға сүйенсек, біріншіден, атау «қарабас» этнонимімен байланысты, екіншіден, бұл өңірден алып жануардың сүйегі табылған [4,150]. Қарабастұз атауындағы «қара» сөзі судың түсіне қатысты атау емес. «Қара» ұғымы ежелгі кезде «мөлдір су», сусын мағынасын да қолданылған. Қазақ ұғымында «қара суға зар болдық», «бір ұрттам қара су көз көрім жерге апарады» – деген тіркестер бар.

Қарақол – өзен аты. Семантикасы «қалың бұлақ», себебі қол сөзі түркі тілдерінде бұлақ, өзен мәнінде қолданылады [4,154].

Қоңыршәулі – Абай облысының оңтүстігіндегі тау тізбегі. Бұл атау «шәуілдір» этнонимімен байланысты [4,171]. Түске байланысты атаулар көшпелі қазақтардың өмірінде ерекше маңызды орын алып, олардың шексіз дала алқабы мен тау алды жайылымдарында көші-қон кезінде белгі қызметін атқарған. Топонимдердің басым көпшілігі тұрған жерінде бағыт-бағдарды оңай анықтайтын географиялық нысандардың айрықша белгісін береді. Топонимдерде кездесетін «қоңыр» сөзі көбінесе жайылымдық термин негізінде қалыптасқан. Мысалы, Қоңыржайлау, Қоңырорпа т.б.

Қызыл түсіне байланысты топонимдер. Қызыл түсі қан түсті, қырмызы реңкті білдіріп, актив сөз ретінде жиі қолданылады. Ауыспалы мағынада саясатқа бағытталған топонимдер жасалған: Қызылқала, Қызыл ауыл, т.б [4, 180]. Қызыл реңкі арқылы жасалған топонимдер:

Қызыладыр – тау. Қызыл сапалық сын есім мен адыр сөзінің бірігуі арқылы жасалған. Бозғылт қоңыр топырақ жамылғысы бар болғаннан кейін таудың түсіне байланысты аталған.

Қызылкесік – қызыл мен кешік сөздерінен құралған елді мекен аты. «Тар өткел» мағынасын береді [4, 180]. Кесік сөзі түсіндірме сөздікте шешім мағынасында жұмсалған. Ғалым Б. Бияров пайымдауынша бұл топоним Кеңес үкіметі кезінде «қызылдар өлшеп берген жер» деген мағынаны береді деп тұжырым жасады.

Көк түсіне байланысты топонимдер. Көк – символдық жағынан тыныштық пен бейбітшілікті білдіретін ашық түстердің бірі. Тілімізде көк түсіне байланысты «*көк аспан, көк мұз, көк желке, көкбет*» секілді тіркестер кездеседі. Жалпы түркі халықтарында көк ерекше қасиетті саналған. Оған дәлел түріктердің көк бөріге табынып, өздерін көк түріктер деп атауында. Сонымен қатар көк түсі тазалық белгісі ретінде аспанмен, құдіретті күш иесі Тәңірмен байланысты түр деген де тұжырым бар. Адамдардың наным-сеніміне байланысты көкке табынудан туған. Әрбір атаудың артында ұлттық таным бар. Қазақ дүниетанымында «көк» реңкі бағалы заттардың сипатын ашуда қолданылады. Мәселен, көк қасқа, көк бие, көк семсер, көк тон, көк сауыр етік т.б. Көне жазба ескерткіштерінде көк сөзінің бірінші мағынасы «тамыр» сөзімен байланысты, екіншісі «су» сөзіне қатысты. Ал топонимдік жүйедегі «көк» түсі, аспанмен астасқан таудың биіктігін суреттеуде, таза судың мөлдірлігін көрсетуде жұмсалады.

Ғалым С. Қондыбаев «көк» түсінің қазақ тіліндегі мағыналарына тоқталады: 1) көк тек, тамыр, негіз. М.Қашқари еңбектерінде бұл тұжырым расталады: 2) көк шөп. Көк сөзі өсімдікке қатысты қолданыс табады, яғни «көк шөптің атауы, көк шығу, көктем, көгеру» сияқты тілдік бірліктердің құрамында бар; 3) көк жасыл. Көк түсі жалпылама атауға ие болып, өсімдіктер дүниесінің негізгі түсі жасыл түстің орнына жүрген. Алайда бұл қазір пассив сөзге айналды; 4) көк аспан. Мифологияда қара түсі жердің астын, көк түс аспан әлемін суреттейді; 5) көк көз, көр, көл [11, 310].

Сапалық сын есім қызметінде жұмсалатын «көк» түсі көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі кездеседі. Себебі, кей халықтар үшін (номадтар) «көк» тіркесі киелі, қасиетті [8, 166]. Қазақ халқы үшін де көк реңкінің маңызы зор. Көк – аспан-шөп-

көктем, ауыспалы мағынада өсу, көгеру. Абай облысында «көк» реңкі арқылы жасалған топонимдер де кездеседі.

Көкпекқолат – Ащысу өзенінің бұрынғы арнасы. Екі сөздің бірігуі арқылы жасалған.

Көкжартас – қыстау. Абай облысы аумағындағы қыстау. Қарабастұз көлі мен Семейтау тауларының аралығында орналасқан.

Көксүңгі – сай аты, «биік сүңгі» семантикалық мағынасы бар [4,134].

Қорыта айтқанда, қолданыстағы түс атауларының көбісінің мағынасы бүгінде айқын. Алайда топонимжасамда олардың мән-мағыналарын өзгереді.

Нәтижелер. Қазақ топонимикасының теориялық білім аясын пайдалана отырып, жекелеген өңірлік аймақтардағы жер-су атауларын қарастыру маңызды. Топонимикалық зерттеулерді жинақтап, Қазақстанның топонимикалық картасын жасау үшін – қазақ жерінде кездесетін әрбір географиялық объектінің этимологиясын, типтік ерекшелігін, жасалуына әсер етуші факторларды анықтауымыз керек. Ғылыми мақаланы жазу барысында жалпы түс атауларының табиғи ерекшеліктері, олардың топонимдердің құрамында өзге мәндерге ие болатындығын байқадық

Берілген тақырыпты талдау барысында мынандай ғылыми тұжырымдар жасадық:

- ✓ Қазақ тіл білімінің топонимикалық жүйесінің зерттелуі мен ерекшеліктері анықталды;
- ✓ Абай облысы топонимдерінің түс атауларына байланысты классификациясы ұсынылды;
- ✓ Абай облысындағы «ақ, қара, көк, қоңыр, қызыл» реңктері негізінде жасалған географиялық объектілердің жасалу ерекшеліктері қарастырылды;
- ✓ Ғылыми тақырыпқа байланысты ғалымдар пікірлері сараланды.
- ✓ Абай облысындағы түс атауларымен келген топонимдерге тілдік талдау жасалды;
- ✓ Топонимдердің құрамындағы реңктердің символдық мәні қарастырылды;

Қорытынды. Жаңадан құрылған Абай облысы тарихы терең, географиялық аумағы ерекше, таулы, өзен, көл, қиратты аймақтар жиі орналасқан, ұлы тұлғалар дүниеге келген, қазақ ру, тайпалары өмір сүрген қасиетті жер.

Қорыта келгенде, халықтың ұлттық танымының, тіршілігінің, мәдениеті мен тарихының көрінісі – жер-су атауларының жасалуына, дамуы мен өзгеруіне алып келеді. Тіліміздегі түр-түстер өздерінің символикалық қасиеттері арқылы түр-түске мүлдем қатысы жоқ не одан бүгінде тым алыстап кеткен ұғым-түсініктерді, мән-мағыналарды білдіреді. Осы саладағы іргелі зерттеулерді басшылыққа ала отырып, құрамында ақ, қара, қоңыр, қызыл, көк түр-түс атаулары кездесетін күрделі топонимдердің түстік мағынадан алшақтап бағыт-бағдарды, басқа заттық түсініктерді белгісі болатынын байқауға болады. Мақалада түр-түс атрибуттарынан номинацияланған онимдік апеллативтердің тіркесуі кездейсоқ емес, таңдамалы болып келетіндігі – ұлттық топонимикаға тән заңдылық ретінде айқындалды. Түр-түс компоненті қазақ топонимиясы – географиялық жалқы атаулардың жай ғана жиынтығы емес, ол ментальдік факторларды көрсететін лексикалық бірліктер жүйесі.

Күні бүгінге дейін қазақ ономастика, топонимика саласына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеулердің басқа мақсаты – қазақы атауларды сақтап қалу, ұлттық бейнені танытатын іргелі ономастика саласын қалыптастыру, нығайту, кірме топонимдерді тіліміздің заңдылықтарына сай игеру, ұлттық топонимдер жасау.

Мақала BR 10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» мақсатты нысаналы жобасы негізінде дайындалды.

Әдебиеттер

1. Мәдиева Г.Б. Иманбердиева С.К. Ономастика: зерттеу мәселелері – 2000. – 240 б.
2. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 240 б.
3. Ахметжанова Ф.Р., Әлімхан А.Ә. Қазақ шығысының жер-су атаулары. – Өскемен: ШҚТУ баспасы, 2000. – 104 б.
4. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
5. Ә.Қайдаров, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбеков. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – «Ана тілі», 1992. – 160 б.
6. Мақұлбек А.Б. Қазақ топонимдерінің фоносемантикалық сипаты. Филол.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008. – 128 б.
7. Малолетко А.М. Палеотопонимика. –Томск: Изд-во Томского университета. – 1992. – 264 с.
8. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
9. Қайдаров Ә.Т. Сырға толы түр мен түс. – Алматы: Қазақстан, 1986. – 95 б.
10. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1993. – 175 б.
11. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1 – кітап. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 528 б.

Г.А. БЕГИМОВА, А.М. БАЙБОСЫН

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ТОПОНИМЫ АБАЙСКОГО РАЙОНА СО ЗНАЧЕНИЕМ ЦВЕТА

Аннотация. Область топонимики в языкознании может в полной мере отражать национальное сознание, культуру и народные традиции, социально-политические изменения и историческую картину. Топонимика делится на несколько семантических групп. В научной статье рассматриваются названия топонимов, созданные на основе одной из этих семантических групп (названий видов-цветов). Названия цветов встречаются во всех областях лингвистики. Благодаря познанию и восприятию окружающего мира в лингвистике появились различные слова, словосочетания, слова-символы. В том числе цветовые символы имеют различное значение в каждом языке. Казахская топонимика, созданная на основе цветовых названий, представляет собой не только совокупность имен, но и систему языковых единиц, отражающих национальное сознание. Это связано с тем, что названия цветов выражают новое значение в составе топонима и отражают его символические свойства. В научной статье проанализированы топонимы, встречающиеся в Абайской области, их связь с цветовыми названиями. Проведен семантический и языковой анализ названий земель-вод, созданных в таких оттенках, как «белый, черный, синий, коричневый, красный». В ходе анализа были рассмотрены такие топонимы, как Акбайтал, Акжал, Акшоқы, Актаул, Коксунг, Кокжартас, Карабастаз, Каракол. В соответствии с темой были учтены научные взгляды, мнения ученых. Было показано символическое значение названий цветов.

Ключевые слова: топоним, белый, черный, синий, красный, ономастика, Абайская область.

G.A. BEGIMOVA, A.M. BAIBOSYN

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

TOPONYMS OF THE ABAI DISTRICT WITH THE MEANING OF COLOR

Abstract. The field of toponymy in linguistics can fully reflect national knowledge, culture and folk traditions, socio-political changes and the historical picture. Toponymy is divided into several semantic groups. The scientific article discusses the names of toponyms

created on the basis of one of these semantic groups-the names of species-flowers. The names of flowers are found in all areas of linguistics. Thanks to the cognition and perception of the surrounding world, various words, phrases, and symbol words have appeared in linguistics. Including color symbols have a different meaning in each vernacular. Kazakh toponymy, created on the basis of color names, is not only a set of names, but also a system of linguistic units reflecting national cognition. This is due to the fact that the names of flowers express a new meaning in the composition of the toponym and reflect its symbolic properties. The scientific article analyzes the toponyms found in the Abai region, their connection with color names. The semantic and linguistic analysis of the names of land-waters created in such shades as "white, black, blue, brown, red" was carried out. During the analysis, toponyms such as Akbaytal, Akzhal, Akshoky, Aktau, Koksung, Kokzhartas, Karabastaz, Karakol were considered. In accordance with the topic, scientific views and opinions of scientists were taken into account. The symbolic meaning of the names of flowers was shown.

Keywords: toponym, white, black, blue, red, onomastics, Abai region.

References

1. Madiyeva G. B. Imanberdiyeva S. K. onomastics: research problems. – 2000. – 240 p.
2. Abdrakhmanov A. toponymy and etymology. – Pavlodar: Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, 2010. – 240 p.
3. Akhmetzhanova F. R., Alimkhan A. A. land and water names of the Kazakh East. – Ust-Kamenogorsk: ektu publishing house, 2000. – 104 p.
4. Koishybaev E. Dictionary of land and water names of Kazakhstan. – Almaty: School, 1985. – 256p.
5. Kaidarov A., Akhtamberdiyeva Z., Omirbekov B. Species is the expression of colors in the language. – «Native language», 1992. – 160 p.
6. Makulbek A. B. phonosemantic character of Kazakh toponyms. Philol.candidate of science, dissertation for the academic degree. – Almaty, 2008. – 128 p.
7. Maloletko A.m. Paleotoponymy. – Tomsk: from-in Tomsk University, 1992. – 264 p.
8. Biyarov B. word-forming examples of land and water names: momnography. – Almaty: Institute for the development of the state language, 2012. – 460 p.
9. Kaidarov A. T. full of earring type and color. – Almaty: Kazakhstan, 1986. –95 p.
10. Kydyrbekuly B. The bottom of the whole word is one. Almaty: Kazakh un publishing house, 1993. – 175 p.
11. Kondybay S. argykazak mythology. Book 1. – Almaty: arys publishing house, 2008. –528 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Бегимова Гүлжанат Абрахманқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан

Бегимова Гүлжанат Абрахмановна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,

Begimova Gulzhanat Abrakhmanovna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University

Байбосын Әли Муратұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан

Байбосын Али Муратович – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Baibossyn Ali Muratuly – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan